

Hoofstuk 3

Die Feministiese literatuurbenadering

I would like to suggest, Penelope is faced... with an as-yet-unwritten story: how a woman may manage her own destiny when she has no plot, no narrative, no tale to guide her. Imagining, inventing she weaves and unweaves... Why do I say Penelope is without a story. Because all women, having been restricted to only one plot, are without story. In literature and out, through all recorded history, women have lived by a script they did not write - (Heilbrun in Morris 1993: 58).

Inhoudsoorsig

In hierdie hoofstuk word 'n oorsig oor die teoretiese aanloop tot die Feminisme en verskillende feministiese literatuurbenaderings gegee. Die diversiteit onder aanhangers van die vrouebevrydingsbeweging sal aangetoon word, maar die beskouing uit 'n psigoanalitiese en poststrukuralistiese oogpunt sal uitvoeriger bespreek word omdat dit nou verband hou met literatuurbenaderings wat die feministiese biografie onderlê. Daar sal kortliks vanuit die raamwerke van die Marxisme en psigoanalise na die feministiese diskoers gekyk word. Die kwessie van 'n vroulike taal en die rigtinggewende mites wat vroueskryfwerk onderlê, sal ook onder die loep geneem word.

3.1 Inleiding

Die siening dat taal die objektiewe waarheid oor die menslike bestaan ondubbelsinnig kan uitdruk, is ondermyn deur modernistiese skrywers wat die pessimisme ná die industriële omwenteling en die Eerste Wêreldoorlog verwoord het. Die Postmodernisme het daarop gevolg en 'n einde aan die humanistiese siening van die mens as rasionele wese gemaak. Saam daarmee sien feministe soos Heilbrun die vrou as ewig besig om grense oor te steek, altyd op die drumpel van 'n nuwe werklikheid met gepaardgaande onduidelikheid oor haar posisie in die wêreld. Daarom beskryf Kristeva (Lourens 1992: 43) vrouwees en vroueskryfwerk as “marginality, subversion

and dissidence”. Die vrou staan volgens haar op die kantlyn van die simboliese orde wat stewig in die hande van die patriargie bly.

Lourens (1992: 8) wys daarop dat die feministiese literatuurbenadering eerder deur weerstand teen die patriargie as deur gemeenskaplike teoretiese benaderings, doelstellings en metodes verenig word. Franse feministiese literatuurwetenskaplikes stel hulle ten doel om die ongelykheid tussen die geslagte soos dit na vore kom in die kultureel-gekonstrueerde oorheersing van vroue deur mans op politieke, ekonomiese, sosiale en kulturele terreine reg te stel. Hulle gaan van die standpunt af uit dat die houdings van die samelewing in die literatuur weerspieël word en streef daarom daarna om die kultureel- en taalgekonstrueerde opposisies van geslag te analiseer en te verander. Daarteenoor was teoretisering by feministe in die Engelssprekende wêreld aanvanklik in onguns. Hulle beywer hulle eerder vir praktiese vroueregte en die uitbeelding van vroue se ervarings.

Die diversiteit van die Feminisme in ag genome, kan daar volgens Lourens (1992: 8 – 9) tog van die volgende gemeenskaplike uitgangspunte gepraat word:

- Die samelewing is patriargaal, dit wil sê manlik gesentreerd en beheerd;
- Geslag (manlike en vroulike eienskappe) word kultureel bepaal, met ander woorde, soos Simone de Beauvoir sê, dis die samelewing wat sogenaamde “vroulike” persoonlikheidstrekke produseer;
- Die dominansie van die patriargale ideologie vind neerslag in die taal en literatuur. Van die invloedrykste klassieke teoretici en skrywers soos Aristoteles en Shakespeare het vrouekarakters as randfigure uitgebeeld terwyl die groot protagoniste in die literêre kanon mans is, byvoorbeeld Oedipus en Hamlet.

3.2 Teoretiese aanloop tot die Feminisme

Om die ontwikkeling van Feminisme te verstaan, moet vlugtig gekyk word na teorieë soos die Marxisme, Psigoanalise, Modernisme, Dekonstruksie en Poststrukuralisme

(en die belangrikste voorstanders daarvan) wat 'n groot invloed op feministiese literatuurbeskouings uitgeoefen het.

3.2.1 Marxisme

Die Marxisme was 'n goeie teelaarde vir feministiese beskouings aangesien dit vir lank die enigste teorie was wat die verband tussen literatuur en samelewing ondersoek het. Volgens hierdie ideologie is die struktuur van die samelewing materialisties en word dit gekenmerk deur 'n klassestryd waarbinne die burgerstand (bourgeoisie) die werkerstand (proletariaat) uitbuit en tot gebruiksgoed degradeer (Van der Merwe en Viljoen, 1998: 148). Die bourgeoisie gebruik 'n sisteem van idees om die mag te behou. Dit word gedoen deur voorstellings wat in die belang van die oorheersers is, as universele waarhede voor te hou.

Die Marxiste sien die samelewing weerspieël in die literatuur. Vir Jameson (Van der Merwe en Viljoen, 1998: 150) is die samelewing soos 'n teks gestruktureer, met kodes en konvensies deur die ideologie bepaal, en hierdie teks word in die letterkunde as intrinsieke subteks opgeneem. Volgens die Marxiste word die ideologie wat ekonomiese uitbuiting van die werkers onderlê deur historiese, sosiale en ekonomiese kragte bepaal. Maghebbers skryf dan volgens hierdie ideologie voor wat skrywers mag skryf, wat lesers mag lees en watter outeurs se werk gepubliseer en bestudeer sal word.

Dit is maklik om die aantreklikheid van Marxisme vir die feministe te sien as 'n mens vroue in die plek van die proletariaat sien, mans in die plek van die bourgeoisie en die patriargie (in plaas van die kapitalisme) stewig in beheer van die samelewing. Die Amerikaanse literatuurfeministe deel met die Marxisme die siening dat vroue 'n onderdrukte klas is wat polities en ekonomies uitgebuit word.

3.2.2 Psigoanalise

Die konsekwente oorlewing en aanpassing van die patriargie oor kultuurgrense en sosiale omwentelings heen, het feministiese teoretici, weliswaar met huiwering,

weerstand en agterdog, na psigoanalitiese teorieë laat kyk vir verklarings oor hoe mans en vroue se subjektiewe geslagsidentiteit gevorm word.

Juliet Mitchell was die eerste invloedryke feminis wat in 1974 geredeneer het dat die psigoanalise nie 'n voorskrif vir 'n patriargale samelewing is nie, maar 'n beskrywing daarvan. As feministe die onderdrukking van vroue wil verstaan en verander, moes daar dus van Freud en sy teorieë kennis geneem word (Morris, 1993 : 95).

3.2.2.1 *Freud (1856 – 1939)*

Die grondlegger van die psigoanalise, Sigmund Freud, se siening oor die onderbewuste en die ontwikkeling van seksualiteit by seuns en dogters het 'n groot invloed op Westerse denke gehad. Volgens Freud is seksuele ontwikkeling nie 'n biologiese drang wat latent bly tot puberteit en dan normaal ontwikkel sodat teenoorgestelde geslagte mekaar aantrek met die oog op heteroseksuele voortplanting nie (Morris, 1993: 95). Sy werk as terapeut het hom laat glo dat hoewel babas fisiek as manlik of vroulik in die wêreld kom, hulle nie 'n ooreenstemmende gender-identiteit het nie. Die suigeling se eerste erotiese ervaring is narcisties en die moeder se liggaam word as 'n verlenging van die self ervaar. Die proses waardeur die kind tot 'n besef van 'n eie identiteit kom en “myself” van die “ander” onderskei, geskied deur 'n moeisame proses vanaf biseksualiteit tot volwasse geslagsrol-identifikasie.

In die vroegste ontwikkelings stadium is 'n seun, volgens Freud, verlief op sy moeder en verlang hy na volkome eenwording met haar. Die vader word as 'n bedreiging en mededinger om die moeder se guns ervaar. Uit vrees vir kastrasie identifiseer die seun met sy vader om sodoende sy begeerte na die moeder op 'n sosiaal aanvaarbare manier uit te leef in die soeke na sy eie vrou. Hy aanvaar die vaderlike gesag en sy superego of gewete verban die onaanvaarbare begeertes na die onderbewuste waar dit 'n potensieel destruktiewe krag bly terwyl sy sosiale geslagsidentiteit steeds onstabiel is. As die kind nie daarin slaag om die oorgang na identifikasie met die vader suksesvol uit te voer nie, bly hy vassteek in die Oedipuskompleks, genoem na die Griekse held, Oedipus, wat onwetend sy pa vermoor en met sy ma seksuele omgang gehad het.

Vir dogtertjies is die pad na seksuele volwassenheid volgens Freud nog ingewikkelder. In haar teleurstelling en afguns dat sy (en die moeder) geen manlike geslagsorgaan het nie, wend sy haar na die vader as primêre liefdesobjek, en wil van hom 'n baba hê as substituut. Sy identifiseer steeds met die moeder as mededinger vir die vader se liefde, maar dra vir die res van haar lewe die litteken van minderwaardigheid. Dit is hier waar die probleem vir feministe lê.

Morris verwys na die studie van Mitchel, *Psychoanalysis and Feminism*, en wys daarop dat Freud 'n kykie in die psigiese meganisme van die patriargale struktuur gee en self erken dat terme soos passief en aktief wat onderskeidelik aan vroue en mans toegeskryf word, onskeibaar is van konvensionele aannames oor geslagsrolle. Morris (1993: 97) verduidelik:

Thus the account of the Oedipal struggle and its resolution can be read as description, not prescription, of the social and psychic process whereby the power relations of patriarchal authority, symbolized in the father, reproduce themselves in each new generation as a subjective sense of self is constructed. Only by understanding this process, Mitchell argues, can we begin to find ways of confronting and subverting the mechanism of internalized oppression.

Nog 'n aspek van die Freudiaanse teorie wat vir skrywer en teks van belang is, is die voorstelling van die menslike psige as 'n ruimte wat in drie verskillende subsysteme verdeel is. Die id is die instinktiewe, onbewuste deel waarheen natuurlike drifte soos aggressie en ongetemde seksuele begeertes verban word. Daarteenoor staan die superego, die behouer van die morele waardesisteen waarbinne die individu opgevoed word. Dit is die taak van die derde subsisteen, die ego of bewuste, om die teenstrydige begeertes van die id en superego met mekaar te probeer versoen. Onderdrukte begeertes kan alleen verby die sensuur van die superego kom in die vorm van drome, fantasieë en, vir Freud, ook die literatuur. Die funksies en betekenis van die literatuur lê vir Freud in die uitdrukking van onderdrukte verlangens in sosiaal aanvaarbare vorms (Van der Merwe en Viljoen, 1998: 173).

Hoewel 'n goeie beginpunt vir 'n moue-oprolbenadering tot die miskening van vroue, kan daar kritiek teen die basiese psigoanalise ingebring word op grond van die veralgemenings en ongenuanseerdheid. Kan Freud se eensydige fallokratiese verklaring vir manlike oorheersing in die Westerse wêreld bly geld in die vinnig veranderende wêreld van vandag? Watter erge infantiele trauma sou hy in sy ontvanklike eerste ontwikkelingstadia opgedoen het om later te verklaar: “Women are inherently subservient. ...(she) enjoys her oppression and deserves it, for she is by her very nature vain, stupid, and hardly better than barbarian, if she is human at all”. Hier is Freud in die uitgelese geselskap van Aristoteles wat die vrou se “minderwaardigheid” as 'n aangebore defek beskryf het en Aquinas wat die vrou as 'n onvolkome man beskou het (Lourens 1992: 17).

Morris (1993: 113) reken egter daar is tog goeie redes vir feministe se bemoeiing met die psigoanalitiese teorie en dit is die kragtige en oorspronklike maniere waarop na taal en die konstruksie van 'n vroulike identiteit gekyk word.

3.2.2.2 Jung (1875 – 1961)

Carl Jung was 'n navolger van Freud wat 'n nog groter invloed op die moderne literatuurstudie as speelveld van die onbewuste uitgeoefen het en wat vir baie die toets van die tyd beter as Freud deurstaan. Volgens Jung is die psige ook uit drie elemente opgebou: die bewussyn, wat die bewuste persepsies, gedagtes, gevoelens en herinneringe van die individu bevat; die persoonlike onbewuste wat die setel is van ervarings en verlangens wat vroeër bewustelik ervaar is maar wat onderdruk of vergete geraak het en die kollektiewe onbewuste waarin al die ervarings van die voorgeslagte opgegaan is sonder dat die individu daarvan bewus is. Die kollektiewe onbewuste wat alle mense deel is die setel van universele argetipiese figure, dit is karakterprototipes wat in sprokies, mites en drome van volke oor die hele wêreld voorkom. Bogenoemde Jungiaanse konsepte is ter sake vir die biografiese studie oor Ingrid Jonker (in Hoofstuk Ses) waar die digter se lewensverhaal gevolg word teen die agtergrond van tekste soos 'n sprokie en 'n argetipiese reisverhaal.

Individuasië is volgens Jung die genesende versoening van die teenstrydige elemente in die psige. Sentraal onder die argetipes is die skadufiguur wat teenstrydig met die norme van die bewussyn is. Vir heelwording moet die skadufiguur na die lig gebring en met die res van die psige versoen word. Voorbeelde van ander argetipiese figure is die wyse ou man/vrou; die sondebok wat die skuld van ander op hom neem; die animus en anima wat die onderdrukte teenoorgestelde kant van die vrou en man onderskeidelik is (Van der Merwe en Viljoen 1998: 175). Die hedendaagse neiging in die letterkunde om Jungiaanse motiewe as onderbou vir fiksie te gebruik, ontlok die volgende “resep vir die Hertzogprys” van Hambidge: “'n Bietjie Jung, 'n bietjie waansin, 'n bietjie plaas en 'n skeutjie seks”. Sy haas haar om by te voeg dat hierdie soort resep nog 'n ontwykende faktor X kortkom om te slaag (2002: 4).

3.2.2.3 *Lacan (1901 – 1981)*

Waar Freud op die krag van biologiese drifte ingestel is, wys Jacques Lacan op die sentrale posisie van taal in die ontwikkeling van die mens. Drome is volgens hom die “boodskapdraers” van die onbewuste. Dit is soos taal gestruktureer as 'n soort beeldskrif wat die literêre verskynsels metafoor en metonimie onderlê (Van der Merwe en Viljoen 1998: 175). Morris (1993: 100) vat die belang van Lacan vir die feministiese literatuurstudie só vas:

Lacan's key innovation is to refocus Freud's ideas through the intense concern with language which has been at the centre of most intellectual activity in France in the past three decades.

Lacan se siening het ontwikkel uit die werk van die Switserse strukturalistiese linguïst Ferdinand de Saussure volgens wie elke konsep waarna taal verwys 'n “betekenaar” ('n visuele of klankelement) en 'n lukraak vasgestelde “betekende” (die saak of objek waarna dit verwys) het. Alle kennisname vind deur middel van taal plaas. Die betekenis van woorde is nie universeel en noodwendig nie, maar gekoppel aan elke taal se eie sisteem.. Volgens die linguïst Derrida beweeg ons egter van betekenaar tot betekenaar en kom nooit by 'n betekende uit nie. Daar is dus geen oorspronklike betekenis nie omdat woorde se betekenis nie in inherente eienskappe lê nie, maar in hoe hulle van ander betekenis verskil. Taal is dus 'n netwerk van verskillende

betekenaars wat op 'n kontinuum van ervaring lê (Morris 1993: 101). Slegs af en toe, sê Lacan, is daar tekens van 'n “reële orde” buite die struktuur van taal, wat nie verklaar of gestruktureer kan word nie (Van der Merwe en Viljoen 1998: 176).

Volgens Lacan betree 'n baba op die ouderdom van ongeveer ses maande 'n “spieël stadium” wat die begin van 'n verbeelde selfbeeld (ego-ideaal) is. Hierna bly die mens sy hele lewe lank soek na 'n ideale self in die sosiale ideale wat die betekenisstelsel aanbied. Die skeiding wat tussen kind en moeder begin, dwing die kind om taal aan te leer omdat hy/sy nie meer die bevrediging van behoeftes as vanselfsprekend kan aanvaar nie. Die kind assosieer taal met verlies aangesien dit die paternalistiese wet verteenwoordig wat die skeiding met die moeder versterk. Taal is 'n vloeibare linguïstiese stelsel wat deur die paternalistiese of falliese outoriteit afgedwing word en die bloedskundelike begeerte na die moeder en al die verbode anargistiese begeertes van die pre-oedipale stadium verbied (Morris 1993: 105).

Sentraal by Lacan is die konsep van onervulbare verlangte, waarvan die mees fundamentele dié na die geborgenheid van die moederskoot is. Volgens hom is die subjek of self gedurig tevergeefs besig om die verdeeldheid te probeer oorbrug tussen hom/haarself en die “Ander”, wat in die onbewuste geleë is en die “ander” (met 'n kleinletter) wat verwys na belangrike figure soos ouers wat 'n groot invloed op die vorming van die psige het.

Selfs voor geboorte word 'n mens “verwag” deur die simboliese orde van die netwerk wat taal genoem word. Jy word as seun of dogter in 'n bepaalde posisie binne 'n struktuur van betekenis geplaas wat die patriargale wet encodeer, sê Lacan. Vroue kan nie met die patriargale outoriteit identifiseer nie en bly daarom altyd vervreem van die simboliese betekenisstelsel van die taal. In die woorde van Morris (1993: 108):

We have arrived at a conclusion which seems as negative for women as that of Freud's. Both Freud and Lacan insist on gender as social construction, not as inborn destiny. Lacan, even more than Freud, stresses the unstable and provisional nature of all subjective identity. However, his theories seem to

release women from biology only to lock them into another form of determinism. Instead of women's lack of a penis making their inferior status inevitable, Lacan theorizes a symbolic order that enacts an equally irresistible subordination of women. The process of constructing a social identity is the process whereby language positions us into our expected place within the Law of the Father. Certainly Lacan's account of women's marginalization from the symbolic order may offer insights into the sense of radical alienation from language and culture that many women have expressed. We can bring this insight to our consideration of women's language and writing without necessarily accepting all of Lacan's linguistic determinism.

3.2.2.4 *Modernisme en Dekonstruksie*

Die siening van die mens as soewereine individu wat die doelgerigte outeur van sy/haar eie denke, woorde, daad en wil is, is omvergewerp deur die Eerste Wêreldoorlog en die radikale nuwe teorieë van Darwin, Einstein en Freud. Terselfdertyd het kunstenaars die tradisionele vorms begin bevraagteken met vreemde en ontstellende werk. Die ikonoklastiese beweging wat persepsies in nuwe vorms van uitdrukking geklee het, word die Modernisme genoem. Die idee dat die individuele bewussyn die moontlikheid van betekenis en waarheid inhou, is omvergewerp deur Freud se teorie van die self as gefragmenteerd en die onbewuste as die setel van onvoorspelbare begeertes, fantasieë en selfprojeksies. Die onbewuste dwarsboom ook pogings om sosiale betekenis aan taal te heg. Onderdrukte emosies word gekondenseer en verplaas in taal, wat woorde dubbelsinnig en heterogeen maak (Morris 1993: 137–138).

In Lacan en ander se uitbreiding op Freud is identiteit as meervoudig, onbepaalbaar en selfs as 'n illusie beskou (Morris 1993: 137). Modernistiese skrywers het, deur die fokus op taal as verskynsel, die leser bewustelik laat besin oor die verhouding tussen woord en ervaring. Hierdie bevraagtekening van taal is aan die begin van die twintigste eeu verder gevoer deur De Saussure wat op die gaping tussen taal en die wêreld gewys het. Die mens se sin vir waarheid spruit daarvolgens voort uit die netwerk van teenoorgestelde betekenisgebaseer op die kontinuïteit van ervaring.

Sentraal in hulle denkwyse is die idee dat woorde nie net ons bewussyn van onself en die wêreld reflekteer nie, maar ook konstrueer.

Die skeppers van die Dekonstruksieteorie het hierop voortgebou. Hulle wys op die “sameswering” tussen taal as simboliese orde en magstrukture, wat die “realiteit” reproduseer as 'n hiërargie van waardes om die belange van die heersende mag in stand te hou. Taal is die middel waardeur hierdie hiërargiese waardes vir ons natuurlik en waar voorkom. Dit is in die belang van die maghebbers om die ideologiese persepsie van die werklikheid as enigste waarheid voor te hou. Die betekenis van die Dekonstruksie soos dit na vore kom in Derrida se werk, was die radikale hersiening van taal en identiteit (Morris 1993: 116). Derrida toon aan hoe Westerse denke nog altyd op die teenoorgesteldes van betekenis berus het. Sy dekonstruksie van Westerse filosofiese denke sedert Plato wys hoe ons volgens 'n sisteem van binêr teenoorgestelde konsepte dink. Morris (1993: 117) verduidelik:

Derrida calls this belief in intentional unitary meaning, which underlies Western conceptual thought, logocentrism. His strategy of deconstruction aims to undo the hierarchies of binary opposition by revealing how the privileged term actually depends on its subordinated opposite term (...) We could argue that it is the act of evil which makes possible the concept of goodness, just as it takes a caged bird to sing of freedom.

Derrida wou nie die omgekeerde van die bestaande binêre hiërargie vaslê nie; sy oogmerk was juis om die onstabiele, vlietende aard van betekenis te beklemtoon. Hy doen dit deur 'n nuwe term te skep:

His aim is to foreground his notion of differance (a word he coins to produce a fusion of differer – deferral or delay – with the idea of difference to suggest the unfixed, unstable nature of meaning – its lack of any unitary defining fixity (Morris 1993: 117).

3.2.2.5 *Poststrukturalisme*

Sedert 1980 het poststrukturalistiese idees hulle invloed binne die feministiese literêre kritiek laat geld. Hierdie teoretiese oriëntasie strook nie met die vroeëre feministiese

benaderings wat die soewereiniteit van die skrywer aanvaar op grond van haar subjektiewe identiteit as vrou nie.

Binne die poststrukuralistiese raamwerk word die konvensionele idee van die skrywer ook gedekonstrueer. In plaas van outeur, word die term skrywende subjek verkies om aan te toon dat die skrywer se rasonale voorneme verdring word deur meervoudige kulturele implikasies soos onbewuste begeertes. Geen skrywer het dus ongekontameneerde woorde tot sy/haar beskikking nie, aangesien vorige konnotasies en betekenis nog aktief in nuwe rangskikkings bly. Die term intertekstualiteit, wat later weer in die verhandeling ter sprake kom, dui hierdie vele onbewuste stemme aan wat soos tekste met die skrywer se bewustelik bedoelde betekenis meeding. Binne die poststrukuralistiese kritiek is letterkundige tekste 'n magdom terreine van betekenis en voornemens. Die bewustelik bedoelde betekenis van die skrywer bepaal net 'n klein deel van hierdie komplekse intertekstualiteit (Morris 1993: 138). Kristeva stel dit soos volg:

Any simple identification of author and meaning seems to ignore the pluralized identity of the writing subject and the intertextuality of texts. In the same way, realist forms of women's writing, valued by feminists operating within a humanist framework for offering positive images of female experience, find less favour with poststructuralist critics (Morris 1993: 139).

Volgens Morris (1993: 138 – 139) bied poststrukuralistiese teorieë die aanvaarbaarste beskikbare verklaring vir die onversetlikheid van patriargale magstrukture. Dit verklaar waarom feministe so 'n substansiële bydrae tot poststrukuralistiese idees gemaak het.

3.2.2.6 Foucault

Volgens Foucault is magsug die spil waarom die wêreld draai. Dit het 'n dubbele effek: “It constrains both those at the top and those at the bottom in frozen gestures of domination and submission” (Van der Merwe en Viljoen 1998: 177). Foucault glo dat die klemverskuiwing in fiksie gedurende die 19de eeu vanaf eksterne avonture na die verkenning van die innerlike van karakters tekenend is van die Westerse drang na

bieg. Hy suggereer dat vroue se voorliefde vir outobiografie en persoonlike ontboesemings te doen het met 'n geïnternaliseerde drang veroorsaak deur paternalistiese pogings om vroulike seksuele identiteit te onderdruk. Alleen daardeur kan die sosiale orde gehandhaaf word. Volgens Foucault is die huidige openheid oor seks nie die teken van bevryding is waarna dit, oppervlakkig geoordeel, lyk nie. Hy vermoed dat dit bloot 'n strategieverandering vanaf uitwendige beheer na geïnternaliseerde dwang is. Morris (1993: 142) meen:

Women, more than any other group, have been the object of the most intense and elaborated discourses aimed at producing female sexuality as a 'problem' to be minutely observed, pathologized and articulated. Could this perhaps have produced in women a particularly intense compulsion towards confession? This might make us pause before we celebrate all such writing as a liberating form of self-expression. What Foucault's work on discourses as historically situated practices has consistently demonstrated, is that the will to discipline and control frequently operated covertly in those forms of language we might associate with progressive thinking.

3.3 Feministiese strominge

Gesien teen die agtergrond van die Postmodernisme, is dit nie verrassend nie dat die Feminisme ruimte vir baie verskillende interpretasies bied. Feministe verskil van mekaar omdat daar selfs binne eie geledere soveel definisies is van wat vrou is. In hierdie studie sal na twee hoofstrominge gekyk word, naamlik dié uit die Anglo-Amerikaanse en dié uit die Franse tradisie. Hoewel dit soms lyk of die twee strominge mekaar opponeer, is kultuurverskille te verwagte en was daar volgens Morris nog altyd kruisbestuwing van idees. Binne Amerika en Frankryk was daar nog altyd debatte tussen voorstanders van verskillende benaderings eerder as een nasionale weergawe in elke land.

Palmer (Lourens 1992: 26) onderskei die volgende nege tipes Feminisme, wat elkeen 'n blik uit 'n ander hoek op die onderwerp verteenwoordig: akademiese, kulturele, lesbiese, liberale, psigoanalitiese (wat baie naby aan die akademiese blyk te wees),

radikale, revolusionêre, sosialistiese en polities-lesbiese. Vir die doel van hierdie aanloop tot die feministiese biografie van Ingrid Jonker word die psigoanalitiese en akademiese uitgangspunte belig vanweë hul verwantskap met die feministiese literatuurbeskouing. 'n Oorsig oor die twee hoofstrominge in die Feministiese denkring, naamlik die Anglo-Amerikaanse en die Franse eksponente, volg.

3.3.1 Franse Feministe

In Frankryk is Feminisme sterk beïnvloed deur die intellektualisme van die Franse akademiese kultuurbeskouings. Die fokus van literatuurteorieë op taal het die Franse feministe sterk beïnvloed. 'n Kenmerk van die Franse literatuurbenadering is dat die voorstanders hiervan op tekstuele, linguïstiese, semiotiese en psigoanalitiese vraagstukke konsentreer. 'n Ander eienskap is dat poësie en teorie soms ineenvloei sodat genre-afbakenings vervaag. (Lourens 1992: 42) Die vernaamste drie figure wat hier na vore tree, is Irigaray, Cixous en veral Kristeva.

3.3.1.1 *Cixous*

In die Westerse denke verteenwoordig die vroulike geslag volgens Cixous die teenoorgestelde of negatiewe pole van Derrida se binêre opposisies: aktief/passief, son/maan, kultuur/natuur, dag/nag, vader/moeder en so ook *logos/patos*. (Moore 1989: 157) Volgens die Stoïsynse filosofie is *logos* die logiese, aktiewe beginsel waarvolgens die wêreld georganiseer is en hou *patos* verband met die gevoelens (passies) en die uitdrukking daarvan. Al hierdie pare word teruggevind in die teenstellings man/vrou en filosofie/literatuur. Literatuur, skryf Cixous, is onder beheer van die filosofiese en die fallosentriese. Daarom, sê sy, moet vroue 'n filosofiese manier van skryf verwerp wanneer hulle aan die vroulike diskoers deelneem.

Die proses van sosiale identiteitsvorming soos deur Freud en Lacan beskryf, het om verstaanbare redes heftige kritiek by die Franse Feministe uitgelok. Irigaray se bemoeienis met die psigoanaliste is tweeledig: enersyds om die manlike ideologie onderliggend aan die betekenisstelsel uit te wys en andersyds om 'n vroulike betekenisstelsel daar te stel waarmee 'n positiewe seksuele identiteit vir vroue geskep kan word (Morris 1993: 144). In die nastrewing van die eerste doelwit vestig sy die

aandag op wat Morris die “logic of sameness” noem. Dit is die meganisme waarvolgens manlike ervaring die maatstaf van alle menslike ervaring word, soos in Freud se teorieë.

3.3.1.2 Irigaray

Irigaray se filosofiese diskoers en kritiek op die psigoanalise toon die belangrike invloed wat die filosoof Derrida en sy dekonstruksieteorie op die Franse feministe uitgeoefen het. Sy beskou die manlike geslagsorgaan in die eerste plek nie as 'n liggaamsdeel nie, maar as die simbool van manlikheid. Die fallus staan vir teenwoordigheid, gesentraliseerdheid, een-en-dieselfde-wees. Sy kritiseer die Freudiaanse beskouing dat die fallus die sentrum van menslike ontwikkeling is en dat meisies se ontwikkeling ook in terme daarvan gesien word. Seksualiteit is dus per definisie manlik. Die vrou se bewuswording van haarself, daarenteen, sentreer nie om 'n enkele orgaan nie, maar haar hele liggaam verteenwoordig haarself. Die vrou is ontvanklik vir ander subjekte en kan met iemand anders as syself identifiseer; ruimte en begrip hê vir iets buite haarself. 'n Vroulike subjek is dus nie soseer bewus van die self, die teenwoordigheid van 'n enkele reguit lyn van “ek-wees” nie, en ook nie so bewus daarvan dat daar 'n groot gaping tussen die self en iemand anders is nie. Daarom is die vroulike subjek veelvoudig, veelkleurig, veelvormig (Dullaart 1998: 155).

Dullaart (1998: 155 -156) verduidelik Irigaray se redenering rondom die sogenaamde fallologosentrisme soos volg:

Sy stel dit voor met 'n vergelyking waarvolgens die fallus 'n reguit lyn is, soos 'n een: 1, lyk net soos “ek” in Engels – “I”. Die klank van “I” verbind dit ook met “eye” – oog. Die manlike subjek is dus gesentreer rondom homself en sy eenheid. Hy vorm 'n afgeslote eenheid, en is teenwoordig as homself, hy is een-en-dieselfde. Alles wat anders is as hy, wat nie teenwoordig is as 'n gesentraliseerde eenheid nie, is die Ander. Die oog (“eye/I”) oorbrug die afstand tussen Ek en Ander en vul daardie afstand met 'n hiërargiese verhouding – ek besit/begeer/beheer jou. Die ander, die Jy is dus nie 'n Ek in eie reg nie, net 'n spieëlbeeld wat dit vir die subjek moontlik maak om homself

te sien as 'n volledige Ek. Dit beperk die Ander om net 'n objek te bly wat die manlike selfteenwoordigheid begrond. Die vrou word daarom gedefinieer as alles wat nie man is nie. In Derrida se terme kan mens sê sy is die supplement – die nie-manlike waarop die manlike se ontstaan berus.

Die vrou se identiteit is dus beperk tot die afwyking van die norm. Sy word nie toegelaat om haar eie “Ek” te bepaal nie, maar word bepaal deur die falliese “I/eye”. Irigaray gebruik die vroulike liggaam as metafoer om vir die vrou 'n eie subjektiwiteit te formuleer. Hierin stem die Franse en Amerikaanse feminisme ooreen – albei streef na die ontwikkeling van 'n identiteit vir vroue deur vroue. Om self te besluit wie die vrou is – anders, maar gelyk aan die man. Hélène Cixous sê: “Her libido is cosmic, just as her unconscious is world wide” (Dullaart 1998: 156).

Teenoor die fallus as simbool van die man se hiërargiese liniêre denkstruktuur, stel Irigaray vroulike seksualiteit as “rond” of siklies voor. Dit raak aan sigself, dus het dit nie 'n objek nodig nie en kan ander ook binne die self akkommodeer. Omdat vroue dit volgens Cixous soveel makliker vind om ander deur haar te laat praat, is skryf 'n natuurlike aktiwiteit vir die vrou. Sy skryf: “Writing is the passageway, the entrance, the exit, the dwelling place of the other in me” (Dullaart 1998: 157). In vroulike tydsbeleving is daar nie reguit lyne van verlede af in die toekoms in nie, maar sikliese beleving van tyd. Vroue van verskillende generasies in een familie is met bande van bloed aan mekaar verbind, ook maandelikse, sikliese bloed (Dullaart 1998: 156).

3.3.1.3 *Kristeva*

Julia Kristeva se teorie oor vroulike identiteitsvorming is van grondliggende belang vir hierdie studie. Sy grond haar teorie hoofsaaklik op die werk van Lacan en konsentreer op die pre-Oedipale verhouding tussen moeder en kind met die klem weg van die vader. Sy verskil van Irigaray en Cixous daarin dat sy nie in opstand teen die simboliese orde 'n “vroulike” taal postuleer nie. Sy huldig 'n alternatiewe siening van taal wat as agtergrond vir die vergelyking van *Die Rooi Skoene* (volledig in Hoofstuk Vyf bespreek) met die Ingrid Jonkerverhaal dien. Sy sien taal as 'n dinamiese proses wat uit orde sowel as die omverwerping daarvan bestaan. In die preverbale of

semiotiese fase is die kind nie van 'n aparte identiteit los van die moeder bewus nie. Kristeva beskryf hierdie intense band tussen die moeder en haar dogtertjie in 'n essay wat sy “Women’s Time” (1979) noem. Hierin postuleer sy drie posisies wat 'n meisie in die Oedipale stadium kan inneem wanneer sy die sosiale orde betree, naamlik die *simboliese*, *semiotiese* en *dialogiese* fases. Die drie posisies vergelyk sy met die ontwikkelingsstadia van die vrouebeweging in die twintigste eeu.

Die simboliese fase

Ten einde sosiale wesens te word, moet vroue met die simboliese orde identifiseer en dit behels die aanvaarding van die sisteem van betekenis en waardes wat in die paternalisties-georiënteerde samelewing geld. Volgens Kristeva toon die eerste of simboliese fase van die vrouebeweging tot 1968 tekens van hierdie fase toe vroue eis vir gelyke salarisse en sosiale en politieke regte gestel het. Sy wys op die gevaar om te veel te belê in die patriargale waardes waarop hierdie sisteem gegrond is. Sukses op hierdie gebied het geen wesenlike veranderings aan die magstruktuur meegebring nie. Morris (1993: 146) sê van hierdie fase:

Kristeva argues that the very difficulty that girls, as opposed to boys, have in detaching themselves from the pre-oedipal mother can intensify their subsequent identification with patriarchal values as a kind of safeguard against the maternal. In adopting this position a woman may either internalize ‘masculine’ ideals of competition, aggressiveness, power, thereby seeking success and recognition as if a man, or she may conform to the ‘feminine’ ideals men value in women. Either of these moves aligns her with the paternal or symbolic modality. In their struggle to reject an apparently all-powerful pre-Oedipal mother, women may over-invest emotionally in the paternal position.

Die semiotiese fase

Die begeerte om by die moeder te bly of na haar terug te keer, sal altyd vir vroue meer aantrekkingskrag as vir mans inhou, aangesien die sosiale orde vir vroue altyd meer inhiberend en frustrerend is as vir mans. Die tweede fase van die vrouebeweging sedert 1968 is kenmerkend van hierdie fase wat volgens Kristeva 'n reaksie was op die

politieke doelwitte van geslagsgelykheid wat die eerste beweging nagestreef het. Nou word aangedring op 'n teenoorgestelde gemeenskap as die patriargale wat harmonieus, vry van beperkings en vervullend is, alles wat vroue in die heersende sosiale orde gemis het. Deur hierdie mitiese ideaal van separatisme na te streef, het baie Amerikaanse en Franse feministe sedert 1970 die risiko geloop om uit die historiese stryd te tree. Die diskoers van hierdie fase sluit aan by marginale, mistiese en spirituele groepe en kan godsdienstige geloof vervang. Volgens Kristeva kan vroue as individue of as lede van die feministiese beweging wegstroom van die inhiberende en frustrerende sosiale orde en hulle verbintenis met die semiotiese, maternalistiese orde behou, maar hierin sien sy die gevaar van 'n soort utopiese hoop (Morris 1993: 147).

'n Begeerte om na die moederorde terug te keer is 'n reaksie op die teleurstelling met die resultate van die politieke gelykheidsideaal van die eerste generasie van die vrouebeweging. In plaas van om hulle verder te beywer vir gelykheid met mans, het die tweede generasie van die 1970s aangedring op vroue se andersheid en die moederorde as die grondslag van 'n harmonieuse gemeenskap sonder mans en die ongelykhede van die sosiale orde. Die geïdealiseerde mite van 'n tydlose, universele vroueorde bied dan ontvlugting uit 'n historiese realiteit waarin vroue nie eens 'n taal gegun word wat toereikend is om hul verhoudings met die aard van hulle eie liggame sowel as met ander uit te druk nie.

Aangesien die implikasies van die begeerte van die individuele vrou om na 'n geïdealiseerde semiotiese orde terug te keer, vir die biografie van Ingrid Jonker van belang is, word Morris (1993: 148) hieroor breedvoerig aangehaal:

By rejecting the symbolic order which sustains social identity a woman leaves herself unprotected and open to the full force of unconscious desire, of which the most powerful is always the death drive. A desire to return to the mother can become a desire for loss of identity, for a dissolution of self in m/other – for death. Since poetic language is the discourse most open to the semiotic drive, constructing itself on the threshold of the unconscious with the social, creative aesthetic activity is seen by Kristeva as more risky for women writers than for male writers. There is always a greater chance that they will be

overwhelmed by the repressed unconscious forces they release: ‘I think of Virginia Woolf, who sank wordlessly into the river... Haunted by voices, waves, lights, in love with colours – blue green...Or I think of the dark corner of the deserted farmhouse in the Russian countryside where, a few months later in that same year of 1941, Maria Tsvetaeva, fleeing the war, hanged herself, the most rhythmic of Russian poets.

Jonker en kunstenaars soos Plath en Sexton pas binne die raamwerk van Kristeva se idees as hulle selfmoord gesien word in die lig van die onbewuste kragte wat hulle ontketen met die verwerping van hulle sosiale identiteit binne die patriargie. Dan raak hulle meegevoer deur wat Morris (1993: 150) “the seductive image of a soft, enclosing maternal embrace” noem. Sy bespreek Kate Chopin se verhaal *The Awakening* (1899) waarin die heldin, Edna, haar konvensionele, gerieflike geslagsrol as eggenote en moeder as vervreemdend en gedwonge ervaar. Sy gee gehoor aan die sterk semiotiese impuls na die voorgeboortelike geborgenheid van die moederlike vrugwater wanneer sy, soos Jonker, die see instap en haar oorgee aan 'n hipnotiese, tydlose droomtoestand.

Dialogiese fase

Beide bogenoemde modaliteite (of stadia) is tekensisteme wat betekenis gee deur die onbewuste verdedigingsmeganismes van verplasing en kondensasie waardeur libidinale energie by die sensorskap van die Superego verbykom (Morris 1993: 98). Hierdie prosesse is veral vir die literêre kritiek bruikbaar aangesien poëtiese taal op 'n soortgelyke manier funksioneer. Derhalwe kan alle uitinge gesien word as die ontmoeting tussen minstens twee tekste – die sosiale betekenis en die onbewuste begeertes en daarom noem Kristeva die dialektiese interaksie tussen die twee ordes intertekstualiteit. Dit is ook 'n bruikbare manier om vroue se verwantskap met gekanoniseerde tekste uit te beeld. Die derde en ideale posisie wat vroue en die Feminisme van die derde generasie volgens Kristeva kan inneem, is 'n permanente fluktuasie tussen die voorafgaande twee: die simboliese en semiotiese modaliteit van taal. Die moontlikheid van “revolusie” bestaan volgens Kristeva op die drumpel tussen beheer en ontwrigting; tussen die sosiale en die onbewuste (of chaotiese).

Ondanks die risiko verbonde aan die verwisseling tussen die twee ingesteldhede, is vroue vanweë hul gemarginaliseerde posisie in die sosiale orde meer geskik as mans om 'n nuwe era met nuwe etiese eise in te lei. In haar boek, *About Chinese Women*, sê Kristeva vroue is miskien tot hierdie riskante balans tussen die twee uiterstes in staat (Morris 1993: 151). Haar standpunt sluit aan by Heilbrun se teorie oor vroue se liminale posisie soos beskryf in haar boek *Women's Lives: The View from the Threshold* (1999). Hierdie begrip duik telkens op wanneer die posisie van die vrou in die geskiedenis van die patriargie ter sprake kom en suggereer 'n permanente fluktuasie tussen twee wêreldes.

3.3.2 Anglo-Amerikaanse Feminisme

Aan die begin van die Anglo-Amerikaanse feministiese denke in die middel van die twintigste eeu was daar 'n groot gaping tussen Feminisme, wat uit die sosio-politiese stryd gevloei het, en die literêre kritiek. Dit het ook 'n konflik tussen kritiese standaarde en politieke betrokkenheid beteken. Hierdie kloof is oorbrug met Kate Millet se *Sexual Politics* (1969) wat 'n duidelike breuk met die New Critics ingelui het deur sosiale konteks in ag te neem by literêre interpretasie. Aanvanklik fokus feministiese kritiek op manlike outeurs se werk, maar sedert 1975 byna uitsluitlik op vrouetekste (Lourens 1992: 40 – 41).

3.3.2.1 Showalter

Elaine Showalter, een van die belangrikste Anglo-Amerikaanse feministiese teoretici, baken ook drie stadia af in die ontwikkeling van die feministiese beweging, die vroulike, feministiese en vrouefases (Lourens 1992: 4).

Vroulike fase (1840–1880)

Showalter se indeling begin by wat sy die vroulike (*feminine*) fase noem. Moet verduidelik dat *feminine* teenoor *female* staan soos *nurture* teenoor *nature*. Eersgenoemde dui op 'n kulturele konstruk van die patriargale samelewing en laasgenoemde op 'n biologiese term. Hierdie eerste fase word gekenmerk deur navolging en nabootsing (internalisering) van die patriargale tradisie. In hierdie fase voel die vrou ongemaklik oor haar literêre aspirasies omdat dit indruis teen haar

aangeleerde vroulike rol as “die engel in die huis”. Vroulike outeurs soos die Victoriaanse skrywer Mary Anne Evans (George Eliot) skryf onder mansname wat dui op die konflikverhouding tussen literêre produksie en die skrywer se genderidentiteit as vrou. Die feministiese inhoud van verhale was tussen die reëls verskuil en die konflik tussen selfvervulling en konformering was dikwels die onderliggende tema. Volgens Gilbert en Gubar het die negentiende-eeuse vroueskrywer haar verset onderdruk sodat dit in die mite van “the madwoman in the attic” gemanifesteer het. Die heldin van die verhaal het meestal steeds aan die patriargale voorskrifte vir vroue voldoen. Morris (1993: 67) verduidelik Gilbert en Gubar se standpunt só:

They analyse the sense of anxiety and the debilitation and distortion imposed on women’s literary productivity by masculine insistence that artistic creativity is male – the phallus equated with the pen – while female writing was inevitably linked to pathology and madness. Furthermore, when women writers looked to the most revered literary texts they could find only images of female monsters and whores or, alternatively, idealized figures of angelic submission.

Feministiese fase (1880-1920)

In die feministiese (*feminist*) fase probeer vroue dieselfde voorregte as mans bekom en protesteer hulle teen die ongelyke magstruktuur. Die stryd word aangeknoop teen dubbele standaarde en die selfopoffering waarmee vroue hulleself troos, word bevraagteken. Die verdediging van mindersheidsregte sluit 'n eis om outonomie in. Verhoudings tussen vroue en sogenaamde vroulike waardes soos kuisheid en moederliefde en opoffering word steeds hoog geag en in die uiterste vorm word 'n soort universele susterskap bepleit (Lourens 1992: 52).

Vrouefase (1920 -

Die derde fase is die vrouefase (*female*) wat in die teken van selfontdekking staan. Nabootsing en protes as vorme van afhanklikheid word afgewys. Wat nou plaasvind, is die ontdekking van die self deur die vrou wat bevry is van die noodsaak van nabootsing (eerste fase) sowel as teenkanting (tweede fase). Hierdie reaksies word as

verdraaide vorme van afhanklikheid van die patriargale sisteem afgewys. Volgens die “female aesthetic” word die wêreld gesien as volledig deur gender gepolariseer en vroulike fyngvoeligheid verkry 'n byna gewyde karakter. Virginia Woolf se “room of one’s own” word die simbool van artistieke outonomie, maar ook van sosiale en seksuele onttrekking. Hoewel “female aesthetics” androgeen is, is dit tog met seksuele simbole gelaai (Lourens 1992: 52).

Sedert 1960 tree 'n vernuwing in vroueskryfwerk na vore. Daar is nog steeds 'n konflik tussen kuns en liefde, selfvervulling en plig, maar woede en seksualiteit kom vir die eerste keer na vore as eienskappe van realistiese vrouekarakters. Dit is ook bronne van vroulike kreatiwiteit. Vroueskrywers eis die reg om aspekte van die vroulike ervaring wat voorheen taboe was, weer te gee en om 'n voorheen sogenaamde manlike woordeskat te gebruik (Lourens 1992: 52).

Dullaart (1998: 152) noem twee kwessies wat in die feministiese kritiek verband hou:

Enersyds word beklemtoon dat die vrou se ervaring anders as dié van die man is en daarom soek die vrou na 'n nuwe identiteit deur haarself bepaal. Andersyds weier sy om die voorskrifte van die patriargale samelewing van wat ‘vroulik’ is, te aanvaar omdat dit haar in 'n onderhorige rol hou.

Feministiese literêre kritiek word deur Elaine Showalter in *feminist critique* (die vrou as leser) en *gynocritics* (die vrou as skrywer) verdeel. Eersgenoemde is die kritiese lees van tekste deur mans om te toon hoe vroue daarin gedomineer, gestereotipeer en geïgnoreer word terwyl *gynocritics* die simpatieke lees van tekste deur vroue is om die vrou as miskende se ervaring bloot te lê. Tekste is dus 'n soort sosiologiese dokument wat gelees moet word met 'n oop gemoed vir die vrou se storie (Dullaart 1998:154). Showalter sê:

Gynocritics begin at the point when we (...) stop trying to fit women between the lines of the male tradition, and focus instead on the newly visible world of female culture (Lourens 1992 : 68).

Aangesien die vroulike liggaam en vroue se werklike belewenisse in *gynocriticism* voorop staan, kry outobiografieë baie aandag. Dit verklaar waarom die feministiese

biografie deur feministiese skrywers as verbloemde outobiografie beskou word. Baie feministe glo geen teorie is nodig om die teks te benader nie omdat teorieë deur mans geformuleer is vir die beoordeling van patriargale tekste en vroue se vraagstukke nie daaraan gemeet kan word nie (Dullaart 1998 : 152).

3.3.3 Verskille tussen die Amerikaanse en die Franse Feministe

Die Amerikaanse feministe beywer hulle vir die verandering van die bestaande kanon sodat vroueskrywers 'n regmatige plek daarin kan kry. Sommige beywer hulle vir 'n feministiese “countercanon”, terwyl ander redeneer dat vrouetekste eerder in die tradisionele kanon plek moet kry. Franse feministe wil wegdoen met die konsep van 'n kanon van aanvaarde werke omdat dit volgens hulle arbitrêr en diskriminerend is. Dit beperk toegang tot tekste buite die kanon en daarmee saam maniere waarop die wêreld gesien en beleef kan word. Hulle wil nie net aan die vrou haar regmatige plek in die wêreld gee nie, maar (soos reeds aangetoon) hulle gaan terug na die psigoanalise om ander denk- en taalpatrone vas te lê wanneer kinders se gender-identiteit gevorm en versterk word.

Die Franse verwerp die idee van 'n kanon, maar kritiseer die Amerikaners se verwerping van 'n literatuurteorie. Terwyl die klem in die Anglo-Amerikaanse tradisie op *oppression* (dit wil sê verdrinking van buite) val, beklemtoon hul Franse eweknieë *repression* (of onderdrukking deur die subjek self in 'n Freudiaanse sin). Die Anglo-Amerikaanse feministe soek meer konstruktiewe handeling by hul Franse susters en minder intellektuele teoretisering. Laasgenoemde stel nie vinnige resultate voorop nie, maar 'n ingrypende verandering wat die boustene van die hele patriargale struktuur moet laat verbrokkel.

3.4 Liminaliteit

Heilbrun (1999: 35) beskryf die herhalende tema van vroue in 'n staat van fluktuasie as *liminality*, wat sy definieer as “the condition of moving from one state to another under conditions which are, by definition, unstable”. Sy haal uit Tom Driver se boek *Liberating Rites* aan wat *liminality* verder omskryf as:

a destructuring in relation to ...the sum total of rules, norms, and statusmakers that society keeps in place to define and govern its institutions and to control the processes of material production”

Mites word dus ook gedekonstrueer - vandaar die aantreklikheid van die term uit 'n feministiese oogpunt. As Heilbrun sê “women turn to the experience of liminality to help them find viable alternatives to patriarchy,” herinner hierdie konsep aan die tussentoestand wat Kristeva “dialogic” noem en voorstaan in haar derde fase van Feminisme. Vroue kan dus die staat van liminaliteit aangryp om nuwe mites te skep in die plek van dié wat deur die patriargale stelsel gevorm is en in stand gehou word.

Heilbrun kyk na die Odysseus-mite deur die oë van Penelope, die held se vrou, wat in die tien jaar van haar man se afwesigheid ná die Trojaanse oorloë, 'n spul vasberade vryers aan 'n lyntjie hou met die belofte dat sy een sal kies sodra sy haar skoonvader se doodskleed voltooi het. Die werk kom egter nooit klaar nie, want elke nag trek sy die stuk los wat sy in die dag geweef het (Morris 1993: 58). Soos die aanhef tot hierdie hoofstuk lui, sien Heilbrun hierdie verhaal as tekenend van die vrou wat nie genoeg selfstandige rolmodelle in die geskiedenis vind om haar te help om haar eie lotsbestemming te bestuur nie. Omdat die vrou sonder 'n literêre tradisie is wat haar storie vertel, is sy vasgevang in onproduktiewe handeling en besluiteloosheid.

Heilbrun (1999: 55) beskryf die “drumpel-posisie” van hedendaagse vroue soos volg:

The new memoirists of the 1990s leave home (...) and step into a state of liminality in regard both to their homes and to their mothers. These same mothers were, in almost every case, refusers of the liminal state, preferring to suffer and strive without affronting society's conventions or expectations of women. (...) Forgiving the mother would necessitate accepting her static struggle as inevitable. It is the stasis, the failure of the mother to move out in any self-generated direction that the daughter, whatever sympathy she may or may not feel for her mother, cannot forgive.(...) And as Rich has written, the loss of the daughter to the mother, the mother to the daughter, is the essential female tragedy.(...) Unlike the women of intellectual authority who sought

only the company of exceptional men, these new daughters seek, welcome, find support in the company of their own sex. They move in a space that has not yet been made stable or identified beyond its condition of liminality.

Heilbrun (1999: 61) sê dit was nog altyd vaders wat hul kinders se bewondering en liefde gewen het omdat hulle telkens van die buitewêreld af die huis binnegekom het as verteenwoordigers van vryheid en avontuur. Die pa was die een wat die kinders se ambisie wakker gemaak en daarom hul harte gewen het. Moeders, selfs hulle wat bevry was van huishoudelike pligte, het steeds in die 19de en die vroeë twintigste eeu in 'n wêreld van afhanklikheid van mans geleef en hulle besig gehou met modes en vermaak. Meer opsies en die gepaardgaande innerlike konflikte plaas vroue vandag volgens Heilbrun opnuut in 'n staat van *liminality* (1999: 63). Om te kan besluit of sy wil trou of nie en kinders wil hê of nie, het relatief onlangs eers vir 'n vrou moontlik geword, al is sy waarskynlik nooit vry van 'n skuldgevoel en die afkeuring van die gemeenskap wanneer sy teen moederskap besluit nie. Wat die huwelik betref, is die tekortkominge daarvan nie meer in geheimsinnigheid gehul nie en dis nie meer die enigste aanvaarbare pad vir 'n vrou om te volg nie.

Maar veranderings vra ook prysgawe en is daarom nooit enkelvoudig en sonder gemengde gevoelens nie, al is dit ten goede. Die verandering van ou mites en die vorming van nuwes gaan met pyn en skeidingsangs gepaard, want dit laat moeder en dogter aan weerskante van 'n afgrond. Die moeder hou die sleutel tot haar dogter se vryheid, maar dit gaan gepaard met die negering van die moeder se eie lewe, omdat sy alles beliggaam waaruit haar dogter wil ontsnap. Heilbrun (1999: 53) haal Shirley Lim aan: “For many of us, it is the story of our mothers that makes a female heroic so necessary, yet also so impossible”.

Nie almal sien die moeder-dogterverhouding so gelaai met skuld en ambivalensie nie. Lourens (1992: 57) meen dat waar vroueskryfwerk vroeër hierdie tema verwaarloos het, daar nou toenemend oor geskryf word en die vreugde en pyn daarvan insig in die vrou se wese gee. Cixous vier die liefdevolle identiteit van die moeder-dogterband (Morris 1993: 133).

Heilbrun (1999: 66) sê dit mag nodig wees om die vorm te verander waarin vroueskrywers hulle ervaring van die drumpeltoestand verwoord:

In the last decades, writing women have almost entirely determined either to re-examine old habits and loyalties, or to move into a different world, into an as yet unscripted life. But we still have the old forms of family, marriage, parenting, children, solitude, ageing, as well as the old forms of our professions, to cope with. Into these forms we have tried to fit new ideas, and literature is the evidence of that tenuous liminality – that condition where we are always on the threshold, always in between, never accepting the old or quite succeeding in establishing the new.

Skrywers van biografieë en outobiografieë moet dus eksperimenteer met nuwe vorms van uitdrukking, in pas met die verkenning van nuwe en ongewone ervarings (Heilbrun 1999: 67). In die biografie oor Ingrid Jonker wat in Hoofstuk Ses volg, word bestaande kennis van die fokuspersoon in 'n nuwe vorm gegiet, maar dit gaan ook oor die toepassing van oerpatrone op nuwe fokuspersone.

3.5 Vrouetaalgebruik

Vrouekwessies kan volgens die Franse feministe nie in mans se taal gesê word nie. Cixous redeneer dat hoewel daar 'n vroulike manier van taalgebruik is, dit nie vasgevat kan word nie. Soos haar eweknieë Kristeva en Irigaray, berus Cixous se werk sterk op die teorieë van Lacan. Hulle glo dat sosialisering en nie biologiese geslag nie, die diskoers bepaal wat 'n skrywer gebruik. Daarom gebruik nie alle mans die fallologosentriese taal nie en sommige vroue wel. Die verruiming van die diskoers is nie net vir die beswil van vroue nie, maar vir almal buite die norm van blanke manlikheid.

Sowel Cixous as Irigaray postuleer 'n eiesoortige vroulike aard waaruit hulle filosofie, psigoanalise, die gewoontes van die samelewing, die simboliese orde en patriargale gesag en ook taal dekonstrueer. Hulle gebruik die vroulike liggaam as uitgangspunt

om die reëls en reëlmatighede van gewone taal omver te werp. Hulle verruil fallologosentrisme vir *jouissance*, 'n term wat verwys na die vreugde wat hulle daaruit put om wetenskaplike taal soos poësie te laat klink. Die doel van skryf is vir hulle nie om te beheer, te verstaan of te versamel nie, maar om te geniet, om lewe te gee en te ervaar (Dullaart 1992: 157).

Die skryfstyl wat hieruit spruit, genoem *écriture féminine*, word gekenmerk deur 'n fokus op verhoudings, metafore van liggaamlikheid en seksualiteit, paradokse, herhalings, parenteses, inkongruensie en teenstrydighede. Taalreëls en ordelike sintaksis word geïgnoreer terwyl baie aandag aan konkrete en lewende dinge gegee en die grense van vakdisiplines oorskry word. Soms is daar mimiek, nabootsing en parodie van die heersende diskoers (Dullaart 1992: 157).

Die grootste kritiek teen bogenoemde skryfwyse is dat dit die stereotipes wat die patriargale diskoers oor vroue huldig, in stand hou. Hierdie styl bly net so oorbewus van die vroulike liggaam as dié wat deur manlike seksualiteit aangedryf word en só bly vroue gebonde binne die stelsel waarteen hulle protesteer. Om teorie of wetenskap op hierdie manier te beskryf, lok die kritiek uit dat dit vaag en onduidelik is en derhalwe neem akademici dit nie ernstig op nie.

Die Anglo-Amerikaanse feministe se bydrae tot die studie van 'n eiesoortige vroulike taalgebruik ressorteer onder Showalter se term *gynocritics*. Volgens Sherry is tog gevind dat daar verskille tussen die gesproke taalgebruik van mans en vroue bestaan, onder meer wat betref woordeskat, intonasie, gespreksonderwerpe, styl en gesprekskonvensies (Lourens 1992: 59). Lakoff (in Lourens 1992: 59) het die volgende kenmerke van vroulike gesproke taal in 1973 gedokumenteer:

- Op leksikale vlak is gevind dat vroue sekere byvoeglike name wat gevoel uitdruk, soos “sweet” en “divine” dikwels gebruik. Dit spreek vanself dat “modewoorde” kom en gaan, maar dat hier na die verskil in gevoelswaarde tussen “manlike” en “vroulike” taal verwys word.

- Vroue gebruik modifiseerders om direkte stellings te versag, soos “ek dink wat ons miskien moet doen, is...” of dit in vraagvorm te stel: “Sal ons dit maar doen?”.
- Vroue ontwyk mans se soms onafgeronde of onverfynde taalgebruik deur hiperkorrek te praat.

Lourens (1992: 60) verwys na Sherry se stelling dat daar op enige gegewe tyd in 'n samelewing 'n dominante skryfmodus aanwesig is. In die geval van die Westerse kultuur is dit gebaseer op rede, logika en liniêre ontwikkeling – die sogenaamd “manlike” taal. D.J. Opperman onderskei tussen die Westerse en Oosterse lewenshoudings, wat hy met onderskeidelik die manlike en vroulike poësie identifiseer. Lourens (1992: 60) haal hom soos volg aan:

By ons Westerlinge word die daad, die daadmens, die held, die leier [...] verheerlik; die geestesgesteldheid wat lei na die daad word in sy groot eposse en dramas besing, en in die tragedies besingend veroordeel. Hierteenoor het ons by die Oosterling veral die droom, die stemming, passiwiteit; die lydelike verset van 'n Gandhi. Die lirie-geneigde Oosterse geskrifte, vol interpolasies en die grillig-fantastiese, hou min rekening met die werklikheid, sien die aarde as 'n klein vlakke in 'n geestesheerl van verskillende sielstate.

Greyling (2002: 16) eggo hierdie siening as hy skryf: “Afrikaners het lank reeds 'n spesiale verhouding met hul digters (veral manlike digters, lyk dit – maar dan was ons mos maar altyd 'n manlik oorheerste samelewing)”.

Die stereotipes oor vroueskryfwerk wat volgens Ellman (in Lourens 1992: 41) deur manlike skrywers en kritici gehuldig word, is vormloosheid, passiwiteit, onstabiliteit, beperktheid, vroomheid, materialiteit, spiritualiteit, irrasionaliteit en toegeeflikheid asook die figure van die Feeks en die Heks wat as kragtige argetipes steeds in verskillende gedaantes uiting vind.

Volgens Lourens (1992: 60 - 63) het vroue deur die eeue 'n vervreemding ten opsigte van die sogenaamd tipiese manlike Westerse taal ervaar. Sy bespreek dan die volgende vrae:

- Word taal deur biologie bepaal? In die woorde van Gilbert en Gubar: “Is anatomy linguistic destiny?” Geslagsverskille word gereflekteer in die verskil in die verhouding van subjekte tot mag, taal en betekenis. Sy wys op die manlike tradisie waarvolgens die vrou met 'n minderwaardige linguistiese bestemming geïdentifiseer word. Lourens wys soos Ellman op stereotipes wat die patriargie in stand hou, soos die swyende maagd, die praatsieke vrou of die skellende viswyf. Hierteenoor staan vroulike skrywers se fantasieë oor 'n vroulike linguistiese mag wat op byna magiese wyse aan hul eie werk en dié van hul voorgangers stukrag verleen. Hierdie magiese woordeskat is vroue se enigste verweer teen hul gebrekkige klassieke opvoeding terwyl die skoling in Grieks en Latyn 'n soort puberteitsrite vir mans is. Maar, vra Gilbert en Gubar, is dié magiese vroulike taal noodwendig fisiek aan die vroulike liggaam verwant of kan mans dit ook gebruik?
- Druk die vrou in die patriargale samelewing haar in haar eie taal uit of boots sy manlike taal na? Gilbert en Gubar (Lourens 1992: 60) vra in hierdie verband:

Since his is the chief voice she hears, does the Queen try to sound like the King, imitating his tone, his inflections, his phrasing, his point of view? Or does she ‘talk back’ to him in her own vocabulary, her own timbre, insisting on her own viewpoint?

Volgens Brown (Lourens 1992: 61) kan 'n vrou slegs haar identiteit behou deur te weier om die taal van die patriargie te gebruik. Brown neem Shakespeare se karakter Cordelia as voorbeeld: sy weier om die simboliese orde te betree as sy die diskoers van haar vader, Koning Lear, verwerp waarin hy liefde as 'n sisteem van balanse voorstel. Cordelia betaal duur vir haar verset. Indien 'n vroulike taal dan bestaan, vra Lourens, hoe word dit gegeneer en wat is die kenmerke daarvan?

- Is dit moontlik om 'n genderlose taal te ontwerp wat die digotomie van gender sal dekonstrueer om 'n vryer modus van uitdrukking aan mans én vroue te verskaf? (Lourens 1992: 61-63)

Die meeste feministe verwerp die ideaal van androgeniteit, 'n sielkundige konsep wat 'n verenigde bewussyn tussen manlikheid en vroulikheid nastreef. Hoewel die opheffing van seksuele identiteit die ondermyning van die samelewing se stereotipes en 'n kreatiewe versmelting van pole ten doel het, vrees Monteith dat dit 'n konsentrasie op manlikheid sal meebring in die resepsie van vrouetekste en in die kanon waarin vroue reeds nie maklik inpas nie. Showalter beskou Virginia Woolf se ideaal van androgeniteit as 'n vermyding van die konfrontasie tussen die geslagte en daarom 'n regressie. Lourens verduidelik waarom:

Want, wanneer geslagsverskille nie meer bestaan nie, verval die imperatief vir die vrou om haarself as vrou te definieer, om teen die patriargale orde in te gaan en haar vervreemde regte terug te eis.

Spies (1999: 19) bespreek die feministiese kritikus Camille Paglia se voorkeur vir die “hermafroditiese” of tweeslagtige vers, waar die geslag van die ek-spreker nie ter sake is nie, maar die manlike en vroulike mekaar balanseer. Volgens Paglia word 'n “seksuele personasie” geskep in dié soort vers waarin die kenmerke van beide geslagte genoegsaam aanwesig is. Sy sien 'n soort kreatiewe spanning tussen die Dionissiese (vrou) en die Apolliniese (man) waar eersgenoemde staan vir die vloeibare ingewande van die aarde of natuur en laasgenoemde vir die struktuur en stilstand van die kuns of kultuur. Daarvolgens is die kreatiewe daad wesenlik vormgewing aan die chaotiese, primordiale kragte in die natuur en die menslike psige. Die natuur verkeer in 'n toestand van voortdurende metamorfose; dis stroming, vloed, vloeistof. Die kunstenaar worstel met die natuur en as die kunstenaar 'n vrou is, word hierdie worsteling nog intenser ervaar. Die rede waarom sy soveel nader aan die natuur staan, is dat die vrou se lewensiklusse aan die aarde verbode is. Die natuur, die aarde en die see word gevolglik gewoonlik as vroulik uitgebeeld soos byvoorbeeld in “moeder natuur” en “moeder aarde” (Spies 1999: 19). Daarom word

die wegbreek uit die natuur deur sommige as 'n manlike daad van struktuurgewing beskou.

Spies haal Margaret Homans aan wat beweer dat die natuur geen bewussyn of middelpunt het nie. Die skrywe van poësie eis klaarblyklik van die digteres presies die teenoorgestelde van wat die natuur is: 'Writing poetry would seem to require of the writer everything that Mother Nature is not, and the first project of any poet who is also a daughter must be to keep herself from becoming her mother' (Spies 199: 20).

Die volkome identifikasie van die vrou met die natuur beteken volgens Spies (1999: 20) die swye van die digteres, want die taal van die poësie is wesenlik dualisties en skep vanself opposisies. Die letterkunde, Oosters én Westers, wemel van hierdie identifikasie van die aarde en die see met die vroulike. 'n Voorbeeld kom in Wordsworth se sonnet "The world's too much with us" voor: "This sea that bares her bosom to the moon;", 'n beeld waarin Van der Merwe en Viljoen (1998: 42) die "mitologiese denkwys" aan die werk sien. Die see en aarde blyk ook in die Oosterse letterkunde 'n soort Jungiaanse moederargetipe te wees. In *The Prophet* van Kahlil Gibran (1983: 11) spreek die profeet Almustafa die see aan as: "Sleepless mother, who alone are peace and freedom to the river and the stream."

3.6 Gender en genre

Toe Mary Wollstonecraft in 1792 haar *Vindication of the Rights of Women* geskryf het, was genre en gender nou verwant. Moore (1989: 160) haal verskeie skrywers van die tyd aan om die siening te staaf dat vroulike taalgebruik gerig was op vermaak en manlike taalgebruik op die oordra van kennis. Moore wys daarop dat die onderskeid wat hier gemaak word tussen filosofiese en literêre genres nie net tekstueel is nie, maar ook seksueel-polities (1989: 171). Die onderskeid vind selfs in die vormlike aspekte van 'n gedig neerslag. Tradisioneel was mans die outeurs van lang, intellektuele en vroue die van kort emosionele of belydenisverse. Die bestaan van langer, besinnende poësietekste deur vroue is dus reeds 'n hersiening van die patriargale tradisie (Lourens (1992: 49).

Jean-Jacques Rousseau (Moore 1989: 160) het die volgende onderskeid getref:

A man speaks of what he knows, a woman of what pleases her; the one requires knowledge, the other taste; the principal object of a man's discourse should be what is useful, that of a woman's what is agreeable.

Wollstonecraft (Moore 1989: 158) verklaar in die inleiding tot haar diskoers:

Dismissing then, those pretty feminine phrases, which the men condescendingly use to soften our slavish dependence, and despising that weak elegance of mind, exquisite sensibility, and sweet docility of manners, supposed to be the sexual characteristics of the weaker vessel, I wish to show that elegance is inferior to virtue, that the first object of laudable ambition is to obtain a character as a human being, regardless of the distinction of sex, and that secondary view should be brought to this simple touchstone.

Moore gee toe dat Wollstonecraft se oproep aan vroue om wat sy as kunsmatige genderverskille beskou het, te negeer en die pragmatiese, rasionele skryfstyl kenmerkend van die manlike geslag na te boots, vir hedendaagse vroue anti-feministies mag klink. Tog was dit progressief in die lig van die denke van die tyd. Ondanks Wollstonecraft se verklaarde doelwit om die leser by wyse van rasionele argumente eerder as elegante taalgebruik in te lig, gee sy gou toe aan oorfloedige metafore en personifikasies soos “experience whispers to us” en “tyranny in all forms is a baneful lurking gangrene” (Moore 1989: 163 -164). Sy bereik dus die teenoorgestelde van wat sy beoog en bevestig die heersende idees oor vroue se skryfwyse.

Twee eeue later gebruik die Afrikaanse digter Antjie Krog (1995: 66) kragtige “manlike” taal wat die ewe welsprekende Wollstonecraft en haar tydgenote se asems sou wegslaan:

ek staan op 'n moerse rots langs die see by Paternoster
die see slat slingers in die lug

liggroen skuim
 onverskrokke kyk ek elke donnerse brander
 in sy gut voor hy breek
 die rots sidder onder my sole
 my bo-beenspiere bult
 my bekken smyt die aangeleerde gelate knak uit haar uit
 se moer ek is rots ek is klip ek is duin
 helder sing my tiete 'n koperklepgeluid
 my hande pak Moordbaai en Bekbaai
 my arms skeur ekstasies bo my kop:
 ek is
 ek is
 die here hoor my
 'n vry fokken vrou

Volgens Heilbrun (1999: 33) het alle narratiewe en intrige tot onlangs die liniêre patroon van manlike seksualiteit gevolg. Sy verwys na Peter Brooks van Yale se beskrywing van die “meesterintrige” wat noodsaaklik is vir die verstaan van alle literatuur: “he speaks of ‘awakening’ and ‘arousal’ taking their course to ‘significant discharge’”. Sy haal uit Susan Winnett se artikel “Women, Men, Narrative and the Principles of Pleasure” aan waarin die skrywer vir die eerste keer die universele toepaslikheid van hierdie intrigepatroon bevraagteken deur die ewe betekenisvolle sikliese ritme van vroulike seksualiteit in die plek daarvan te stel. Hierdie idee sluit aan by die Franse feministiese siening soos vroeër bespreek.

3.7 Kenmerke van eietydse vrouetekste

Kontemporêre vrouetekste is nie vanselfsprekend feministies nie. Lourens (1992: 47) wys daarop dat baie tekste wat op die oog af feministiese doelstellings propageer, dit in werklikheid eerder ondermyn terwyl skynbaar nie-feministiese tekste wel tot die bevryding van vroue kan bydra. Tekste met 'n feministiese aanslyn moet derhalwe steeds krities ondersoek word om te bepaal of die teks wel seksisme ontmasker en

vroue se posisie in die samelewing verbeter. Dit lyk asof dit die skrywer van 'n feministiese biografie uit hoofde van die verskeidenheid wat binne die tekssoort geduld word, vry staan om enige benadering te gebruik. Behalwe om in die eerste plek 'n bevredigende leeservaring te bied, moet eietydse vrouetekste egter die onderdrukking van vroue op 'n inspirerende manier aan die kaak stel. Dit moet lesers vir 'n nuwe *status quo* ontvanklik maak; nie deur simplistiese oplossings aan die hand te doen nie, maar eerder deur nuwe mitologiese heldinne voor te stel.

Lourens (1992: 49 – 50) noem Ostriker se vier kenmerke van “hersiene” vrouetekste:

- Dit sien bestaande literatuur geskryf in die patriargale tradisie as 'n “bolwerk” rondom mitiese waarhede en verwoord feministiese anti-outoritêre gevoelens daarteen;
- Dit behels 'n herwaardering van sosiale, politieke en filosofiese waardes;
- Dit verskil van die modernistiese *mythmaking* van byvoorbeeld T. S. Eliot, daarin dat dit nie nostalgies is oor die verlede as die bakermat van alle waarheid nie. Verlede en hede word gesien as ineengestremel en gelykwaardig; en
- Dit word gekenmerk deur formele eksperimentering, omdat veronderstel word dat nuwe betekenis met nuwe vorms korreleer. Die biografiese greep wat volg staan in die teken van hierdie eksperimentering.

3.8 Vrouematiek

Tradisioneel is tekste waarin vroue die hoofrol speel, gesien as eksklusief op vroulike lesers gerig. Tekste waarin die fokus op manlike karakters val, daarenteen, is op grond van die “algemeen-geldige” inhoud daarvan beskou as bedoel vir beide geslagte (Lourens 1992: 44). Daaruit volg dat tekste waarin mans domineer, gunstiger beoordeel is. Meer as die helfte van die bevolking (vroue) se ervarings is dus as van beperkte waarde beskou terwyl die ander deel (mans) se ervaring tot norm verhef is.

Tekste deur vroue wat gehandel het oor verhoudings, vroulike seksualiteit, huis- en gesinsake, die sosiale gewete en openbare moraliteit soos dit na vore kom in vrede en menseregte, is dus met die etiket “vrouesake” gemarginaliseer (Lourens 1992: 45).

Die Amerikaanse digter-feminis Adrienne Rich (in Lourens 1992: 57) beskryf haar ontdekking van die vroulike ervaring as geldige boustof vir die poësie só:

In the late fifties I was able to write, for the first time, directly about experiencing myself as a woman... I began to feel that my fragments and scraps had a common consciousness and a common theme, one which I would have been very unwilling to put on paper at an earlier time because I had been taught that poetry should be universal, which meant of course, non female. Until then I had tried very much not to identify myself as a female poet.

Die feministiese ideologie streef veral na die opheffing van die kunsmatige skeiding tussen die persoonlike en die openbare sfeer en herevalueer die waarde wat die private huislike sfeer behoort te hê. Kwessies wat vroue direk raak, byvoorbeeld die huishouding, moederskap, die huwelik en verhoudings tussen vroue word dus nie as van beperkte waarde beskou nie. Vir die literatuur hou dit die implikasie in dat genoemde sake tot “geldige” literêre temas verklaar is (Lourens, 1992: 25). Hiervolgens hoef die milieu wat as simbool van die lewe in die literatuur dien, nie meer 'n tipies manlike een te wees nie. 'n Huis of klaskamer vol uiteenlopende mense waarin vroue die botoon voer, kan net sowel die agtergrond wees waarteen enige leser lewenslesse leer. Oorlog, 'n lang seereis of 'n gevaarlike jag- of ontdekkingstog is nie meer die enigste waardige milieu vir ervaring van die wye wêreld nie.

Spies (1999: 18) raak 'n relevante aspek aan as sy sê:

Volgens dié stipleesmetode, is die ek-spreker konsekwent as manlik beskou (...) tensy die tema van die gedig pertinent 'n vroulike ek-spreker aan die woord stel. Sodoende is die rol van die vrou in die wêreld van die Afrikaanse poësie gemarginaliseer. Ons poësie het – ook in die geval van vrouedigters – 'n onmiskenbare manlike aansig. 'n Mens moet op grond hiervan die feministe in

sekere mate gelyk gee dat die taal van die patriargale samelewing die taal van Adam is. Eva word inderdaad meermale die swye opgelê.

Sommige feministiese kritici eis dat vrouedigkuns die stempel van die vroulike ervaring moet dra om eg te wees, maar so 'n eis kom nie eens ter sprake waar dit oor manlike digters gaan nie, omdat hulle ervaring aanspraak maak op algemeen menslike geldigheid. Van Wyk Louw as voorstander van die stipleesmetode wat geen buitetekstuele gegewens in ag neem by die beoordeling van 'n gedig nie, het 'n groot invloed gehad op die manier waarop die Afrikaanse letterkunde gewaardeer is. Spies (1999: 17) merk tereg op dat daar sprake van 'n paradoks in die feministiese strewe is, want as die ek-spreker in die gedig streng gelykgestel word aan die ware self van die digter, beperk dit haar tot die klein ervaringswêreld van die individu. Die woordkunstenaar se werk kan nie net selfrefleksie wees nie. Só 'n voorwaarde verwater vir haar die seggingskrag van die poësie en beroof die boodskap van universele geldigheid. Spies noem die voorbeelde van Sylvia Plath en Ingrid Jonker se doodsvooruitskouings wat dan in hierdie geval nie deur die ek-spreker op die self gerig word nie, maar deur die mense Plath en Jonker. Dit kom dan tot uitvoering in hul selfmoord. Spies (1999: 17) redeneer:

Die digter wat die lewe en menswees in die oneindige kompleksiteit en verskeidenheid daarvan wil peil, moet hom/haar kan vereenselwig met gestaltes buite die eie self. Die nabootsende funksie van die kuns bring mee dat die digter maskers dra: die masker voorsien vir elke digter die noodsaaklike verwydering tussen die self en die gedig. Om aan te dring op die teenwoordigheid van die digteres se eie 'vroulike ek' in die gedig is om haar die gebruik van maskers te ontsê. By hierdie aandrang op selfekspresie word die inherente fiktiewiteit van taal ook nie in ag geneem nie.

Spies (1999: 17) wys ook daarop dat hierdie eis indruis teen die suiwer literêre maatstawe waarop die formaliste aandrang:

Die vraag is: speel estetiese oorwegings hoegenaamd 'n rol wanneer ideologiese eise aan 'n teks gestel word; kom vormlike aspekte enigsins ter sprake wanneer van tekste van vrouedigters verwag word om sekere inhoudes

te hê? 'n Mens kom ten slotte weer uit by die eeue oue kontroversiële en uiters verwickelde verhouding tussen die werklikheid en die teks; die lewe en die kuns.

3.9 Mites

Hoewel dikwels verwys word na die ondergeskikte rol van die Westerse vrou wat in die literatuur weerspieël word, is vroue min of meer in alle wêrelddele ewe gemarginaliseer. Heilbrun (1999: 48) vertel byvoorbeeld van 'n Chinese immigrant na Amerika, Jade Snow, wat in haar outobiografie die konvensionele liniêre vorm gebruik, maar in die derde persoon skryf, omdat die woord vir die vroulike eerstepersoonsvorm in haar taal dieselfde is as die woord “slaaf”.

Morris (1993: 94) se kommentaar op die universaliteit van vroueonderdrukking is belangrik vir hierdie studie:

Social theories of gender in terms of social training and role models cannot account for the universality of patriarchal configurations, despite the diversity of their forms within otherwise different cultures, or for their capacity to adapt and survive other radical social transformations. Feudalism may have given way to capitalism, but patriarchal power reinhabits the new structures and institutions.

Volgens O’Sullivan *et al* (1994: 192) verwys die term “mite” na 'n kultuurgroep se manier om aan konsepte wat belangrik is vir sy groepsidentiteit, uitdrukking te gee en dit oor te dra; “of turning nature into culture, and thus (it) works also reciprocally as a naturalizing agency”. Die drie hoofbetekenisse wat aan die term geheg word, is hiervolgens die “rituele”, die “semiotiese” en die “literêre”. Die implikasies vir die Feminisme blyk uit die konsensus van die meeste teoretici dat “mites” meestal kultuureie narratiewe is wat nietemin die vermoë besit om die wêreld en die optrede van mense as universeel voor te stel. In praktiese terme is die mite dus 'n kragtige wapen in die hande van die patriargie om die magsewewig tussen die geslagte as natuurlik voor te stel en vroue so onderhorig te hou. Uit 'n feministiese oogpunt is

mites belangrik omdat feministe glo vroue moet 'n nuwe kulturele mitologie vir hulself skep as mense aan die stuur van hulle eie lewens. Hulle wil byvoorbeeld 'n ommekeer bewerkstellig in die groot verskil tussen die positiewe en negatiewe gevoelswaarde van manlike en vroulike vorms van argetipes soos heks teenoor towenaar en oujongnooi teenoor oujongkêrel.

In 'n literêr-teoretiese sin word die term “mite” 'n storie oor, of 'n beeld van, wat gesien word as ewige, permanente menslike waarhede, gewoonlik van 'n morele, geestelike of estetiese aard. O'Sullivan *et al* (1994: 192) sien dit ook as nou verwant aan argetipiese simbole wat hulle definieer as simbole met 'n transkulturele betekenis wat tekenend is van die ooreenkomste tussen die sosiale funksies van godsdiens en literatuur.

Iets van die frustrasie met die magdom definisies wat vanuit verskillende dissiplinêre benaderings aan die term “mite” gegee word, blyk uit die feit dat O'Sullivan *et al* die literêr-teoretiese betekenis van die term ietwat verdag maak deur die opmerking: “use of the term is usually the sign of an idealistic, vague and ultimately unsound approach to literature” (1994: 192). Sellers (2001: 8) noem die situasie: “An Aladdin's cave of interpretations”.

Barthes vat ook die manifestasie van mites in sprokies vas as “transformations of what is cultural and contingent into what appears to be natural and inevitable to suggest that this is now also the purpose of the fairy tale” (Sellers 2001: 9). Sellers verwys na Tatar se opmerking dat feëverhale dikwels vrouehaat en onbuigsame houdings oor gender verraa. Carter wys daarop dat feëverhale (fairy tales) selde oor feë gaan, waarmee sy aantoon dat dit oor die donkerder aspekte van die menslike psige handel (Sellers 2001: 9).

Die Jungiaanse opvatting van mites sluit by bogenoemde aan in die sin dat argetipes as persoonifikasies of draers van mites gesien word wat vormgewend vanuit die kollektiewe onbewuste op die bewuste inwerk. Behalwe kollektiewe mites wat universeel is, is daar dus ook mites eie aan 'n besondere gemeenskap wat oor 'n lang

tydperk ontwikkel. Dit moet egter deur die aanvaar word voordat dit as sulks gereken kan word.

Daar is veral meningsverskil oor hoe universeel en standhoudend mites is. Dennis de Rougemont (Steenberg, 1992: 313) se omskrywing behoort vir feministe werkbaar te wees:

A myth expresses the rules of conduct of a given social or religious group. It issues accordingly from whatever sacred principle has presided over the formation of this group.(...) The most profound characteristic of a myth is the power it wins over us, usually without our knowing.

As mites gestalte gee aan die standhoudende aard van die werklikheid, is die immer herhalende patroon van die seisoene met die gepaardgaande sterwe en hergeboorte, van lewe wat uit die dood verrys, seker die mees sentrale mite (Van der Merwe en Viljoen (1998: 175).

Die Franse kritikus Charles Mauron hou hom besig met psigoanalitiese ondersoeke waarin hy tekste van dieselfde skrywer vergelyk om onbewuste verbande of motiewe in telkens terugkerende woorde te soek. Mauron stel belang in die persoonlike mite van die skrywer, wat hy glo gevorm word weens 'n konflik in die onderbewuste. Die persoonlike mite is dinamies en ontwikkel parallel met die fases waarin die skrywer sy/haar innerlike konflik verwerk (Van der Merwe en Viljoen 1998: 176). Hierdie tipe psigokritiek het nie net met die teks te doen nie, maar ook met die wese van die skrywer, wat toon dat die grense tussen hulle vervaag. Hierdie siening word ook gehuldig deur baie feministe.

Morris (1993: 133) haal Palmer aan wat sê dat uitbeeldings van moeders en dogters steeds deur stereotypes (argetipes) gekenmerk word, byvoorbeeld die moeder as “vampier” wat die dogter se lewe opeis, of die “neurotiese versmoorder”. Omdat die literatuur meer deurspek van hierdie argetipes is as wat op bewustelike vlak besef word, is vroue die reg ontnem om hul eie simbole van vroulikheid te skep. Hoewel die feministiese kritiek hierdie stereotypes identifiseer, is die volgehoue manifestasie

daarvan selfs in vroueskryfwerk aanwesig. Dit kan miskien toegeskryf word aan negatiewe gevoelens van dogters teenoor moeders in die rol van sosialiseerders en instandhouders van die patriargale status quo. Dit mag egter vandag in progressiewe Westerse samelewings aan die verander wees en kan met vrug ondersoek word.

Morris (1993: 161) verwys na die feministiese skrywer Carter wat parodie gebruik om die moederrol te dekonstrueer. Sy glo “to be a mother is to act the part”. Hierdeur sê Carter daar is geen verhewe geroepenheid aan die rol verbonde wat die hoogste offer van toewyding verg nie; enigeen wat bereid is om die werk te doen, kan 'n moederrol vertolk. Hierdie siening sluit aan by Pearson se argetipe van die martelaar (wat in Hoofstuk Vyf ter sprake kom) as slegs ‘n stadium waarin die heldin behoort te vertoef op haar pad na individuasie en net solank dit nodig is.

Só veranker in die taalgebruik is stereotipes dat dit dikwels geïmpliseer en nie altyd bewustelik verkleinerend gebruik word nie. ‘n Voorbeeld hiervan is waar Karel Schoeman in sy outobiografiese boek *Die laaste Afrikaanse boek* oor sy tyd aan die novisiaat van die Fransiskaanse orde in Ierland skryf:

Wanneer mans op hierdie wyse en in hierdie beskutte omstandighede geïsoleer word, is my ervaring dat hulle ewe goed tot ‘ou vrouens’ ontwikkel - vitterig, kleinlik en lewensvreemd (Nieuwoudt 2002: 11).

Die stereotipe dat ou vrouens moeiliker is as ou mans is 'n persepsie wat nie deur die werklikheid bevestig word nie. Intendeel, dit is algemeen bekend dat bejaarde vroue wat op hulleself aangewese is, beter vaar as ouer mans in dieselfde posisie vanweë hulle goed geoefende rol as huishoudsters. Dan is daar die stereotipe van die brandende feminis wat mans verskreeu as hulle dit waag om te dink sy het 'n sitplek nodiger as hulle omdat sy van die swakker/skoner geslag is.

Vrouemites eie aan die patriargale samelewing is dié van uiterstes omdat dit uitdrukking gee aan die ergste manlike vrese en hoogste ideale in die onderbewuste. Voorbeelde van vroue wat die uiterste boosheid beliggaam, is Pandora met haar kis vol booshede wat ooreenstem met die sewende gesig van die profeet Sagaria (Sagaria

5: 5-11). Hy het 'n graanmandjie sien aankom waarvan die engel wat die gesigte uitgelê het, gesê het dat dit die sonde van almal op aarde bevat. Toe die ronde looddeksel van die mandjie opgelig word, sit daar tot Sagaria se verbasing 'n vrou binne-in oor wie die engel sê: “Dit is die goddeloosheid!” Anders as in Pandora se geval, het die boosheid hier nie ontsnap nie, want die engel het die vrou teruggestamp en die deksel toegeklap. Variante van die verlosservroumitiese wat die volk van onderdrukkers bevry, is Jael (Rigters 4:21), Ragab die prostituut (Josua 2) en Jean d’Arc.

Argetipes van uiterstes word deur Gilbert en Gubar beskryf as “the vexed and vexing polarities of angel and monster, sweet dumb Snow White and the fierce mad queen” – dus eensydige stereotipes, ontdaan van nuanses en individualiteit. Hierdie neiging kom na vore in die liedjie *She* van die Franse sanger Charles Aznavour wat lui: “She may be the beauty or the beast, may be the famine or the feast, may turn each day into a heaven or a hell”. Sy is óf die ek-spreker se grootste plesier óf sy diepste berou, sy grootste skat óf die dure prys wat hy moet betaal. Vir watter hemelse plesier of skandalige oortreding hy moet betaal, is onduidelik. Meer nog, sy is dalk die spieël van sy drome waarin donker skaduwees van die verlede gereflekteer word. In die Freudiaanse betekenis van drome kry die skaduwees hier die betekenis van die ongeoorloofde drange in die ongetemde onbewuste wat op die vrou as geliefde geprojekteer word.

'n Moontlike verklaring vir die neiging om die vrou in uiterstes te tipeer, kan gesoek word in Kristeva se teorie dat die vrou haar op die kantlyn van die simboliese orde, die patriargie, bevind. Moi (in Lourens 1992: 43) verduidelik dat die vrou die nodige grens tussen die man en chaos verteenwoordig. “Dit hou egter in beide die binneste en buitenste grens. Sodanige visie stel die fallokratiese kultuur in staat om vroue as sowel chaos (buitenste grens) as suiwerheid (binneste grens) te visualiseer”. Hierdie verklaring herinner weer aan die vrou se liminale posisie tussen twee wêreldes.

Morris (1993: 70) wys daarop dat die beeld van 'n spieël in vroueskryfwerk volgens Gilbert en Gubar dikwels verdeeldheid van die self simboliseer. Dit kan getuig van 'n

ambivalente begeerte om die strukture van die patriargie te aanvaar én te verwerp. Ingrid Jonker se poësie het terugkerende verwysings na die see en speëls wat in die lig hiervan veelseggend is.

Rigiede geslagsrolverwagtings waaraan vrouekunstenaars dikwels onderwerp is, en die ramspoedige gevolge wat dit vir hulle kreatiwiteit ingehou het, kom weer ter sprake in Hoofstuk 5 en 6.

In teenstelling hiermee, is vroulike rolmodelle in die literatuur nodig (en het hulle al gerealiseer) wat selfstandig en individueel hulle eie ideale navolg en tradisioneel manlike aktiwiteite uitvoer sonder om dit soos 'n man te doen. Namate die kanon genoegsaam verruim het om meer werke in te sluit wat genuanseerde vroulike rolmodelle voorhou, sal nuwe mites en assosiasies vorm aanneem wat vrouekunstenaars 'n eie navolgenswaardige literêre tradisie gee. So 'n tradisie het die krag om 'n sin van kontinuïteit aan vroueskryfwerk te gee en die individuele meesterstuk te inspireer. Daarom sê Moi “the study of a female tradition in literature (...) is surely more than a methodological choice, it is an urgent political necessity” (Lourens 1992: 51).

Afrikaanse digters soos Antjie Krog en Joan Hambidge sluit by die feministiese ideaal aan in hul aandrag op die skep van nuwe kulturele mites vir die vrou as selfstandige bepaler van haar lewe.

Eerder as om geïntimideer te word deur manlike mites en uitbeeldings, lê vroueskrywers dikwels beslag op bestaande vorms met die doel om dit nuut in te klee. Ostriker (in Lourens 1992: 49) noem vroue “diewe van taal” en vroulike Prometheuse deurdat hulle *revisionist mythmaking* gebruik om vroue sowel as die hele kultuur te herdefinieer. Die digter gebruik 'n mite van 'n voorheen gedefinieerde figuur in haar werk, maar pas dit vir 'n ander doel aan. So word bekende beelde en die onderliggende sosiale en literêre konvensies aangeval of ondermyn. Tradisionele beelde wat met die vrou geassosieer word (soos blomme, water, aarde) word getransformeer. Waar die blombeeld tradisioneel breekbaarheid en fynheid voorgestel

het, word dit omgesit in 'n metafoor van krag. Ellman (in Lourens 1992: 41) stel ook voor dat stereotipes soos “feeks” en “heks” (en daarby kan “dom blondine” gevoeg word) doelbewus gebruik word om dit te ondermyn.

3.9.1 La Llorona, ‘n Meksikaanse Medea

Die rol wat kollektiewe argetipes in mense of groepe se lewensdraaiboeke speel, verleen geloofwaardigheid aan feministe se aandrang dat vroueskrywers ou mites herinklee of nuwes vind om vroue die pad uit die patriargale woud te laat vind. 'n Voorbeeld hiervan is die Meksikaans-Indiaanse mite van La Llorona (die wenende vrou) wat ooreenkomste toon met die Griekse mite van Medea. Beide het hulle kinders vermoor. Die patriargale weergawe maak van La Llorona 'n verworde moeder wat teen-natuurlik optree deur haar kinders in die rivier te verdrink en soos 'n Antjie Somersfiguur rondswerf op soek na nog slagoffers. Die ou mite word egter met ander betekenis gevul as die Meksikaanse skrywer Alma Luz Villanueva (2001: 75) La Llorona uitbeeld as 'n Indiaanse moederfiguur wat haar vier dogters in visse verander om hulle te red van 'n veel erger lot: die barbaarsheid van die verowerende Spaanse soldate. Haar seuns kan sy nie beskerm nie en hulle sterf dapper in geveg teen die vyand. La Llorona word in Villanueva se verhaal 'n oermoeder wat regverdige wraak neem. Sy dra 'n swart tjalie om haar kop omdat sy òf te mooi òf te lelik is om gesien te word. Sy weerstaan dus beoordeling op grond van voorkoms wat eie aan die patriargale tradisie is. Haar geweeklaag roep haar dogters telkens nader sodat sy hulle een vir een in haar swart tjalie uit die water kan skep soos in 'n net. As sy haar dogters die slag nie kan naderroep nie, maak sy in haar verdriet mense dood, veral mans.

Die grootmoeder Isidra vertel haar kleindogter Luna van die verskriklike keuse tussen lewe en dood waarvoor 'n mens te staan kom as jy La Llorona hoor. Hier is weer eggo's van Kristeva se waarskuwing teen die gevaar van die totale verwerping van die simboliese orde ten gunste van 'n terugkeer na die semiotiese. Isidra spreek die hoop uit dat haar kleinkind La Llorona nooit sal hoor nie, omdat dit net gebeur met 'n mens wat in gevaar verkeer, maar toe Luna kort daarna in 'n park gemolesteer word, hoor sy hoe La Llorona ween. Die onreg wat die kind aangedoen word, beweeg Isidra tot die

besluit om haar op die strand aan La Llorona se roepstem oor te gee. Dit is die hoogste, maar ook enigste vorm van protes waartoe Isidra in staat is.

Die weerloosheid, veral van *liminale* vroue wat hulle tussen twee kulture bevind, word deur hierdie manier van protes onderstreep, maar ook dié van die Indiane teenoor die Spaanse koloniseerders. Isidra identifiseer hiermee volkome met die mitiese figuur van Llorona, aangesien die ou vrou as ontheemde ook op een na al haar kinders aan die dood moes afstaan. Hulle is “little fish that the rivier took away and I have no magic. No, not anymore.” (Villanueva 2001: 76).

Haar enigste oorlewende dogter, Luna se moeder, is vir haar moeder 'n groot teleurstelling, want sy staan los van die tradisies wat vir Isidra heilig is en sy oenteer haar liggaam vrywillig. Vir die ou vrou is dit te laat om haar lot te verander en die verhaal suggereer dat sy haar deur die rivier gaan laat meesleur. Tog laat sy haar kleindogter agter met die triomfantelike weergawe van La Llorona se motiewe, wat Luna jare later aan haar ouma se stille bemoediging herinner. Die lig wat die simboliek van verdrinking op Jonker en Woolf werp, naamlik dat dit 'n tipies vroulike manier is om onversoembare wêreldes met mekaar te versoen, is ook van toepassing op Isidra.

3.9.2 *The Woman Warrior*

Nog 'n vrou wat tussen twee kulture grootgeword het en derhalwe meer bewus was van die moontlikhede van verandering, was die Chinees gebore, maar Amerikaans getoë Maxine Hong Kingston, skrywer van *The Woman Warrior* (1975), 'n outobiografie. Heilbrun (1999: 48 – 49) skryf hieroor:

Telling Maxine that ‘girls are like maggots in the rice’, and that ‘it is more profitable to raise geese than daughters’, her mother also tells her the story of the woman warrior; she endows her daughter with the power of language, the ‘talk story’. [...] It is Kingston’s mother who both imprisons and empowers her, and in the end withdraws. ‘She said I would grow up a wife and a slave, but she taught me the song of the warrior woman. I would have to grow up a warrior woman’. The new form of narrative developed in *The Woman*

Warrior, the intertwining of Chinese legend and the lives of Chinese immigrants in San Francisco, embodies the conflicting and eventually empowering influence of less than properly passive mothers.

Die assosiasie van die vrou met buigsaamheid en aanpasbaarheid by verskillende wêreldes word steeds deur vroueteoretici as deel van die uitdrukking van die self vir vroue geag. Volgens Larsen kan die vrouedigter skakeling met verskeie dinge aangaan sonder die vrees om die self in ander gedaantes te verloor (Lourens, 1992: 50). Hieruit kan die afleiding gemaak word dat sommige simbole wat met die vroulike geassosieer word, soos byvoorbeeld water, so mag bly omdat die gendergebaseerde konstruk ooreenstem met die natuur van vroue. Die patriargale mites kan dus in uitsonderlike gevalle geldig bly met sekere klemverskuiwings. Die feit dat die Feminisme as studieveld ruimte maak vir uiteenlopende interpretasies is waarskynlik ook te danke aan die vrou se aanpasbare aard en vermoë om teenstrydighede te verduur.

3.9.3 Die Skoonheidsmite

Heilbrun (1999: 39 - 40) sê die dinamika van patriargale houdings oor vroue se voorkoms is altyd dat vroue wat die heersende mites oor skoonheid of die vrou se plek in die samelewing bevraagteken, dit doen omdat hulle nie mans se aandag kan trek nie. Dit is waarom die Amerikaanse skrywer Norman Mailer, toe hy Germaine Greer ontmoet, verbaas opgemerk het dat sy aantrekliker is as wat hy vermoed het. Heilbrun sê die tydskrif *Esquire* definieer feministe as 'n spul lelike vroue wat mekaar op televisie verskreeu. Heilbrun sê (1999: 40):

Gloria Steinem, because she was beautiful, was (...) an anomaly and a cause for anxiety to the media. They called her the intelligent man's pin-up and other things. No one could claim she had become a feminist because no man would have her (...), but many broadcasters told her that they could understand her better if she were a lesbian. Thus did they manage to condemn as ugly both feminists and lesbians.

Heilbrun (1999: 41) noem Wolf se bevinding dat die rolmodelle van selfstandige, intelligente, suksesvolle vroue wat die literatuur daarstel, magteloos is teen die “skoonheidsmite” wat 'n nywerheid van biljoene dollar in stand hou. Heilbrun (1999: 14) sê: “Women’s history, if they had any, consisted in their being beautiful enough to become events in male lives”.

Fabels wat die regte waardes probeer tuisbring, het min oorredingsvermoë teen dié mite. Net so het werklike huwelike wat elke dag rondom jongmense misluk, minder krag as die mite van die ridder op die wit perd wat die beeldskone jong vroue kom haal om vir ewig gelukkig in sy paleis te gaan woon. Heilbrun verwys na die Bybelse verhaal van Lasarus se susters Marta en Maria en vra hoekom kry 'n mens die indruk dat Maria mooi was en Marta nie. Heilbrun vertolk die verhaal as dat Jesus hieroor vir Maria bo Marta aan sy voete verkies het, 'n gevolgtrekking waarvoor daar in die teks geen gronde bestaan nie. Sonder dat Heilbrun dit besef, illustreer hierdie aanname die krag van mites in die leser se resepsie van 'n teks.

Om terug te keer na Penelope wat in Ithaca wag soos vroue deur die eeue gewoon was om te doen:

The image of Penelope turns out to be most apposite for the woman writer, encompassing as it does the endless resourcefulness, productivity, cunning and daring of literary women. Working within an unsympathetic cultural tradition, women writers have turned their very anger into a source of creativity, have laughed away the female monsters threatening them in male texts, wittily reshaped male canonical forms, reworked old myths, turned apparent conformity into artistic innovation and boldly challenged high culture on its own ground. We read women writers adequately by recognizing and responding fully to these multiple achievements (Morris 1993: 83).

Samevatting

Sonder 'n literatuurtradisie is vroueskrywers sonder riglyne en van die literêre geskiedenis uitgesluit. Maar feministiese teoretisering en militante aksie kan vroue se

omstandighede nie oornag verander nie. Vroueskrywers kan deur nuwe mites te skep en ou patriargale mites met nuwe betekenis in te klee, hulleself bemagtig om verantwoordelikheid te aanvaar vir hul lewens en die uitlewing van hulle kreatiwiteit.